

**Древен Египет,
светът на Средиземноморието и Изтока**

**СБОРНИК В ЧЕСТ НА 60 ГОДИНИ
ОТ РОЖДЕНИЕТО НА ПРОФ. ДИН СЕРГЕЙ ИГНАТОВ**

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде възпроизвеждана или предавана под каквато и да е форма и по какъвто и да било начин без изричното съгласие на притежателите на авторски права.

© Antonio Panaino; Paolo Ognibene; Zahi Hawass; Александра Фол; Валерия Фол; Ваня Бориславова Лозанова-Станчева; Весела Атанасова ; Гергана Русева; Десислава Николова; Емил Бузов; Иван Маразов; Иво Панов; Йордан Чобанов; Калин Порожанов; Майя Василева; Светла Илиева; Теодор Леков; Тома Томов, автори, 2022
© Български институт по египтология, НБУ, 2022
© Издателство Изток-Запад, 2022

ISBN 978-619-01-1121-4

**ДРЕВЕН ЕГИПЕТ,
СВЕТЪТ НА СРЕДИЗЕМНОМОРИЕТО И ИЗТОКА**

Сборник в чест на 60 години
от рождението на проф. дин Сергей Игнатов

Нов български университет, 2022
„Български институт по египтология“
към Департамент „Средиземноморски и Източни изследвания“

Отговорен редактор: Теодор Леков

**ANCIENT EGYPT,
THE WORLD OF THE MEDITERRANEAN AND THE EAST**

Collected Essays in honor
of the 60th Anniversary of Prof. Sergei Ignatov

New Bulgarian University, 2022
Bulgarian Institute of Egyptology
Department of Mediterranean and Eastern Studies

(Ed.) Teodor Lekov

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР	8
INTRODUCTION	9

ДРЕВЕН ЕГИПЕТ/ANCIENT EGYPT

THE DISCOVERY OF THE PYRAMID AND TEMPLE OF QUEEN NEIT.....	21
<i>Zahi Hawass</i>	
A HYMN TO OSIRIS FROM THE LATE PERIOD.....	31
<i>Teodor Lekov</i>	
ПОУЧЕНИЕТО НА ХОРДЖЕДЕФ	59
<i>Емил Бузов</i>	
SOME THOUGHTS ON THE PLOT OF <i>THE ELOQUENT RESIDENT OF THE OASIS</i>	73
<i>Yordan Chobanov</i>	
НЯКОЛКО ЕГИПЕТСКИ ПРЕДМЕТА	
ОТ РЕГИОНАЛНИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – КЮСТЕНДИЛ.....	81
<i>Весела Атанасова</i>	
COSMOGONY AND CREATION IN THE PYRAMID TEXTS THE SUN GOD AS A CREATOR.....	91
<i>Dessislava Nikolova</i>	
COFFIN TEXTS SPELLS 98–104 AND THEIR RITUAL INSTRUCTIONS	99
<i>Svetla Ilieva</i>	

СВЕТЪТ НА СРЕДИЗЕМНОМОРИЕТО И ИЗТОКА/ THE WORLD OF THE MEDITERRANEAN AND THE EAST

ВИЗУАЛНАТА ГАТАНКА.....	109
<i>Иван Маразов</i>	
ON THE WAY UP.....	127
<i>Valeria Fol</i>	
АЛХИМИЧНИЯТ БАЗИЛИСК ИЛИ ХРИЗОПЕЯ.....	139
<i>Ваня Бориславова Лозанова-Станчева</i>	

ПОЛИСИТЕ-ЕМПОРИОНИ И ТРАКИЙСКИТЕ ТЪРЖИЩА НА ОДРИСКОТО ЦАРСТВО (V – СРЕДАТА НА IV В.ПР.ХР.).....	163
<i>Калин Порожанов</i>	
ФРИГИЙСКАТА ДУМА ЗА „ХЛЯБ“ (?).....	171
<i>Майя Василева</i>	
ONTOLOGICAL TOPICS IN MUSIC COMPOSITION	179
<i>Alexandra Fol</i>	
OBSERVATIONS ON THE TRANSMISSION ROUTES OF THE EGYPTIAN SOLAR MODEL TO THE ANCIENT IRANIAN WORLD	197
<i>Antonio Panaino</i>	
СКИФО-ЕГИПЕТСКАЯ ВОЙНА И МИФ О СКИФСКОЙ НЕПОБЕДИМОСТИ	215
<i>Паоло Онъибене</i>	
АХЕМЕНИДИТЕ – ОСНОВАТЕЛИ НА ДВАДЕСЕТ И СЕДМАТА ФАРАОНСКА ДИНАСТИЯ В ЕГИПЕТ	229
<i>Иво Панов</i>	
РИСУНКА-ГРАФИТ НА „СВЕЩЕНО ЖИВОТНО“ ОТ „СВ. СОФИЯ“, КОНСТАНТИНОПОЛ.....	245
<i>Тома Томов</i>	
СТРАНСТВАНИЯТА НА ДУШАТА ОТВЪД – ДЪРВОТО НА ЖИВОТА И СМЪРТТА.....	259
<i>Гергана Русева</i>	

РИСУНКА-ГРАФИТ НА „СВЕЩЕНО ЖИВОТНО“ ОТ „СВ. СОФИЯ“, КОНСТАНТИНОПОЛ

ТОМА ТОМОВ

Нов български университет

„През последното десетилетие звуците на „Св. София“ вдигат много шум, така да се каже“¹, като най-силни се оказаха около връщането ѝ към статута след 1453 г. Подобен шум винаги вдигат онези, които се захващат за работа в „последната минута“, защото се отворила благоприятна „ниша“ от която може да се вземе само „нужното“. Уви, понякога предвкушането за сладък успех е заместено от горчивина, поради пренебрежителното отношение към „пот и скърцане със зъби“! Последното е азбучна истина за работата с графитите и нейното подценяване води до посредственост. За графитите в „Св. София“ всичко започва с Е. Антониадис² и особено с Барбара Ван Найс през 1969 г. и нейните над 2000 снимки на графити³. Поставяни върху стените, колоните, парапетите и мраморната облицовка на галерията от втория етаж на Константинополския храм, те ни разкриват неподозирани страни от неговия живот. Те включват надписи на различни езици (гръцки, кирилица, латински, арменски, османотурски)⁴ и рисунки⁵ които отразяват различния произход и

¹ Papaconstantinou 2020: 182.

² Αντωνιάδου 1908.

³ Kalavrezou-Maxeiner, Obolensky 1981: 5.

⁴ Днес картината с графитите в „Св. София“, които проучих, изглежда по следния начин: кирилските надписи графити са 100 (публикувани 95), гръцките са към 400, латинските – 150, към тях следва да се добавят рунически 20, 2 арменски и 4 османотурски и около 100 фрагменти на надписи – отделни букви и знаци. През 2106 г. публикувах в епиграфски корпус 85 надписа на кирилица и един на глаголица от храмовите галерии: Томов. Т. Непознатият храм „Св. София“. Част I: Надписи на кирилица и глаголица, С.: ЕмАйВи Консулт ЕООД 2016, 256 с. (ISBN: 978-954-2987-24-6), а през 2019 г. се появи второ, допълнено и преработено издание с 95 надписа: Томов. Т. „Св. София“. Част I: Надписи на кирилица и глаголица, С.: Велес Консулт 2019, 334 с. (ISBN: 978-619-188-246-5). Освен тях публикувах и гръцкия надпис на патриарх Леонтий: Томов 2013: 227–233.

⁵ Общо над 200 рисунки-графити успях да открия в резултат на своите проучвания на място между 2005–2014 г., които предстоят да бъдат издадени като „Непознатият храм „Св. Со-

начин на мислене на посетителите и ако се изследват заедно, ще разкрият една необичайна историческа гледна точка. До този момент обаче този интересен материал, който днес е в недобро състояние и заличаван по време на почистващите и реставрационни дейности на сградата⁶, не е подлаган на систематично изследване⁷.

През 2009 г. лицето на серафима от североизточния пандантив на „Св. София“, покрито със звезда през 1609 г. при управлението на османския султан Ахмед, е открито отново⁸. В същата година при поредното обследване на галериите на храма попаднах на рисунката-графит, която е обект на това изследване.

Рисунката-графит се намира върху стената между последната колона от балюстрада в западната екседра на южната галерия и левия край на мраморната преграда, отделяща западната от централната част на галерията (ил. 1; фиг. 1). Разположена на 140 см от нивото на пода, нейната височина е 22.5 см, а широчината – 9 см.

Фигурата се състои от три части – горна, която представлява вертикален правоъгълник, завършващ с троен вертикален гребен, отляво е поставен извит двустъргребен, а отдясно – обърната хоризонтално и навлизаща навътре с облата си част буква U, чийто отворен край оформя горна и долна устна. Между двустъргребен и устата е поставена малка елипса. В центъра е поставен кръг, от който излизат наляво и надясно фигури с двустъргребен от външната и с U-образна (лявата е под наклон, а дясната – хоризонтална) вътрешна страна, а в долната им

фия“. Част II: Рисунки-графити“. Последните включват много разнообразни форми – от кораби, животни, птици, оръжия, гербове и абстрактни геометрични фигури до портрети на светци, ангели, духовни и светски лица. Най-многобройни са графитите на кръстове, след това на кораби (35). Много от рисунките са изключително детайлни и точни, подсказвайки, че очевидно са дело на умела ръка. Неотдавна в научно обръщение влязоха някои от тях: Thomov 2014: 168–184; Thomov 2015: 57–74; Томов 2013а: 437–452; Томов 2017: 90–103; Томов 2017а: 106–113; Савова, Кр. 2018: 134–136; Savova, Ch., Thomov, Th. 2018: 27–53; Thomov 2019: 289–301; Savova, Ch., Thomov, Th. 2019: 233–241; Thomov, Th. 2019а: 334–351; Thomov, Th. 2021: (под печат); Томов, Т. 2021. (под печат). Откритите 16 гербове-графити предоставих на моя италиански колега Maurizio Carlo Alberto Gorra, далеч по-компетентен от мен в полето на средновековната хералдика. Той ги публикува в Academia.edu под надслов „Observations and reflections on some coats of arms graffiti in Santa Sofia in Constantinople“, прочетен 1.05.2018 г. https://www.academia.edu/35771277/Observations_and_reflections_on_some_coats_of_arms_graffiti_in_Santa_Sofia_in_Constantinople.

⁶ Примерите, които мога да дам са много, но ще се огранича само до заличеният надпис-графит на добруджанският деспот Добротица.

⁷ Частта, която се отнася до графитите от „Св. София“ на Ida Toth, Maria Xenaki, Andreas Rhoby 2020: 217–225 е по-скоро разочароваща с повторението на азбучни истини и пожелания за „допълнителни проучвания“!

⁸ Atchison B. The Seraphim Mosaic in Hagia Sophia: <https://www.pallasweb.com/deesis/seraphim-mosaic-uncovered-in-hagia-sophia.html> прочетен 28.02.2021 г.

част – троен гребен. И тук, между двуострия гребен и U-образната част, е поставена малка елипса. Долната част представлява обърната с острия и връх към центъра латинска буква V. Лявата част е заострена в долния си край, докато дясната е правоъгълна и в долния край черта маркира малък, незатворен докрай правоъгълник. Срещу горната, дясна част, на фигурата се разчита надпис „ФА“ (дължина 2 см; височина на буквите 1.2 см – Ф и 0.6 см – А), а на малко разстояние под него се различават буквите „СЕ“, чиято съвкупност образува думата „ФАСЕ/фӓсе“ (дължина 1.8 см; височина на буквите 0.8 см). Лунарни σ и ε. Отдолу и в центъра на обърнатото V е изписано δι с миноскулно δ (дължина 1.1 см; височина 0.8 см за δ и 0.9 см за ι). (Сн. 1; Обр. 1) Надписите не съдържат дати и поради това датировката им е проблематична, можем да ги датираме само приблизително – съдейки по техните палеографски черти. Изглежда, те са създадени между X–XIII в.

Интерпретацията на рисунката създава немалко трудности. Във връзка с това е уместно да се припомни, че спирайки се на гръцките надписи от графита, А. Евдокимова определя фигурата като двуглав орел⁹. И при най-добро желание обаче подобно становище не би могло да получи подкрепа. По-скоро обратното, защото стои твърде далеч от контура на орела, както може да се види в други два графита на орли (едноглав и двуглав) от „Св. София“. И не на последно място, по принцип орелът не „говори“, няма какво да „казва“! Тъкмо „фӓсе“, поставено редом с фигурата и отнасящо се към нея, чието значение е „казвам, говоря“, ни снабдява с много важен детайл и доста убедително показва, че нашите разсъждения трябва да вървят по друга линия или да се опита друга възможност. Тази друга възможност е описано в Библията създание, „говорещо“ и визуално отговарящо на рисунката – имам предвид свещените животни от видението на пророк Йезекиил (1:4–20) или Откровение Йоаново, които хвалят Бог Отец, казвайки три пъти „Свят, свят, свят“¹⁰, точно като серафимите във Видението на пророк Исаия¹¹.

⁹ Евдокимова, А. 2010: 205, № 12 „двуглавого орла на длинных ногах“.

¹⁰ Йоан, 4:11, *Novum Testamentum Graece*: <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/novum-testamentum-graece-na-28/read-the-bible-text/bibel/text/lesen/stelle/76/40001/49999/ch/0a9f555466f7bca6e384f149acc7254c/> прочетен 19.01.2021 г.

¹¹ Описани са като небесни същества с три чифта крила и стоящи над Божия престол: *Septuaginta* 2006: Исаия, 6:3: <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/septuagint-lxx/read-the-bible-text/bibel/text/lesen/stelle/23/60001/69999/ch/9ef33d2a487457572fb7542c6251c6b7/> посетен 19.01.2021 г.; *Biblia Sacra Vulgata* 2007: Исаия, 6:3. Срв. също св. Дидим Слепият (Александрийски), *Didymi Alexandrini* 1863: 545A (ангели) и св. Григорий от Ниса, *S. Gregorii Nysseni* 1863: 348B (сили). Обичайният епитет, който се използва за серафимите е ἑξαπτέρυγα („с шест крила“), но в интерпретациите си Ефрем Сирий (ок. 306–373) ги нарича τετρακόρφα („четворни“): Wulf 1894: 20, n. 37 80; Pallas 1971: 55–60. Виж също Свети Јефрем Сирийски

Във видението на Йезекиил животните, т.е. живите същества, се определят като херувими, които носят Божия престол с четири лица – на човек, лъв, телец и орел¹². Общоприето е те да се разбират като висши ангелски чинове. Те имат четири крила, две от които докосват другите същества и две, които покриват тялото – най-вече краката, които се смятат за „нечисти“ и не биха могли да бъдат показвани на Бог. Изглежда че имат човешки ръце и очи не само на лицата си т.е. те са многооки. Краката им са прави, но с прасец на теле. Тяхното първо задължение е постоянно да прославят и възхваляват Бог с трисвятата си песен.

Нека се опитаме да видим доколко фигурата към която е отнесен надписът отговаря на предложения образ. Ако приемем, че V-образната долна част са крака, кръгът в центъра е малко човешко лице или нимб за него, а контурните очертания с два и три гребена отляво и отдясно са крила върху които елипсите играят ролята на очи, то би могло да се каже, че графита се доближава до херувима. Но веднага следват и съществени несъответствия: първо, крилата са само две, а не – както е обичайно – четири; второ, смущаваща е горната част, която е нарисувана точно, както онези отляво и отдясно, определени токущо за „крила“. Във връзка с последното едната възможност е да приемем, че горната част на фигурата също е крило и тогава общия брой на крилата нараства на три, но вдигнатите вертикално крила обикновено се кръстосват по определен начин над центъра. Другата възможност е авторът да не е нарисувал крило, а една от главите на описаните в Йезекиил свещени животни¹³, които имат четири лица и четири крила, стоят на огнени

2016: 373. В коментара си за Исаия св. Йоан Хризостом (ок. 350–407 г.) ги описва като нематериални (асомати) сили на небесните демони, чието име на иврит означава „изгаряне на устата“: Joannis Chrysostomi 1862: 70.5–9 „*Δυνάμεις ἀσωμάτων τῶν ἄνω δῆμων... ἐμύρα τὸ στόμα*“. За Псевдо-Дионисий Ареопагит те стоят в най-висшия ред на първата триада от небесни същества, докато църковните отци понякога ги приравняват или с Престоли, друга поредица от ангели, или със сили: Dionisii 1857: 197B; 200A–201A; 204C–D; 205A–D; Kahdan, Ševčenko 1991: 1870.

¹² *Свещените животни* от Йезекиил (1:10) приемат формата на съставни същества с най-малко четири „многооки“ крила, чиято горна двойка е обикновено кръстосана, с човешко лице в самия център на крилата и главите на четирите апокалиптични зверове отстрани (човешка и волска отляво, лъвска и орлова отдясно). Такова изображение се нарича тетраморф („четирилик“): Septuaginta 2006: Йезекиил 1:10: <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/septuagint-1xx/read-the-bible-text/bibel/text/lesen/stelle/26/10001/19999/ch/2c005a83e465fcb8646111d33d9fd61/> посетен 28.02.2021 г. Срв. също Werner 1984–6: 10, 7, 26, nr. 33. Притежават човешки, но крилати крака, могат да имат ръце, излизаци отстрани, да държат меч или копие. Огнените колела от видението на Йезекиил често се включват или непосредствено под тях, или наблизо. Понякога са изобразявани с шест крила, което е заемка от Откровение Йоаново или от близкородните им серафими.

¹³ Графова 2012: 150.

колела. Теологически и иконографски живите същества от Йезекиил¹⁴ често се комбинирали или се приравнявали с животните от книгата Откровение Йоаново (4:6)¹⁵ и серафимите на Исаия. През Средновизантийския период смесването на иконографията на херувимите и серафимите е правило и тяхното разграничаване е възможно често пъти само чрез надписи¹⁶. В повечето случаи последните обозначават не конкретния серафим от видението на пророк Исаия или херувим от видението на пророк Йезекиил, но един обобщен образ на висшите Небесни Сили, заобиколили Божествения Престол¹⁷. Всъщност иконографията им никога не е била постоянна и тази неяснота убедително показва, че покровителите и художниците не винаги са виждали необходимост да се разграничат съществата¹⁸.

Впрочем и литургията насърчава известно объркване в представянето на тези две ангелски редици¹⁹. Не трябва да се забравя, че Великият Вход²⁰, според Р. Тафт, появил се в Константинопол, започва с Херувимската песен²¹, в която те са

¹⁴ За иконографията на херувима виж Wulf 1894: 48–57; Pallas 1971: 55–60; Pallas 1978: 56–78; Schönberger 1952: 428–433; Kazhdan, Ševčenko 1991: 419–420; Παταράστοράκης 2001: 124–126. За примери виж Графова 2012: 154–158.

¹⁵ Те са шестокрили и хвалят Бога Отец, произнасяйки три пъти „Свят, свят, свят“, също като серафимите от Видението на Исаия. Вж. Откровение Йоаново, 4:8 (Novum Testamentum Graece: <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/novum-testamentum-graece-na-28/read-the-bible-text/bibel/text/lesen/stelle/76/40001/49999/ch/0a9f555466f7bca6e384f149acc7254c/> посетен 19.1.2021 г.) и Исаия, 6:3 (Novum Testamentum Graece: <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/septuagint-lxx/read-the-bible-text/bibel/text/lesen/stelle/23/60001/69999/ch/9ef33d2a487457572fb7542c6251c6b7/> посетен 21.2. 2021 г.).

¹⁶ Например в мозайките от XIV в. не е ясно дали пандантивите на централния купол на „Света София“ в Истанбул представят серафими или херувими. Макар че тези същества имат шест крила, не може да се разчита нито на броя, нито на крилата, нито на присъствието и отсъствието на крила за обща идентификация. За тези мозайки вж. Schneider, A. 1949: 352–353; Mango, C. 1962: 30, 83–86. По въпроса за объркването, вж. Wulff 1894: 26 и 72ff. Според Ousterhout 2010: 242 не е ясно кога херувимите или серафимите се появяват за първи път в тази позиция и как трябва да бъдат интерпретирани. Срв. също Mango 1962: 30–31.

¹⁷ Този обобщен или „съединен“ образ представя висшето небесно същество с шест или четири крила, често изпълнени с очи, с ръце и крака, с глава (заобиколена с нимб или без нимб), която или се показвала над крилата, или била скрита в средата на крилата, и видимо оставало само лицето; под краката му понякога рисували колела. Едновременно с него възниква още по-опростено и обобщено изображение – без ръце и крака, с четири или шест крила и човешко лице. Peers 2001: 49.

¹⁹ Pallas 1971: 55–60; Brightman 1896: 175.22–27.

²⁰ Тафт, Фаруджа 1992: 57: „Великият вход в началото на евхаристийната част на службата е функционален вход в църквата от външния скевофилаксий с хляба и виното, приготвени там преди литургията“. Срв. Taft 1975: 1–275; Taft 1991a: 868.

²¹ Името му произлиза от думите, с които певците наподобяват херувимите около Бог и е използван в литургията при император Юстин II, според Тафт. За това у Taft 1991: 418:

изброени. Така, следвайки примера на литургията, споменаваща за „τὰ Χερουβὶμ καὶ τὰ Σεραφίμ, ἑξαπτέρυγα, πολυόμματα“, двете редици започват да се свързват и да заемат характерни черти една от друга²². Литургията не само оказва влияние върху развитието на иконографията на тези ангелски същества, но и насърчава иконографското разпространение²³.

С други думи, авторът на надписа, познавайки добре Стария и Новия завет, е поставил подобаващ по съдържание надпис. Тук следва да се отбележи, че повечето ранни версии на старозаветните видения украсявали църковните апсиди, осигурявайки подходящ фон на самата литургия²⁴. Подобни ансамбли, наричани от К. Манго „старозаветни теофании“²⁵, продължават да се появяват и след 843 г.²⁶ – един от тях, макар и известен само по скици²⁷, се появил в края на IX или началото на X в. в югозападната част на южната галерия на „Св. София“²⁸.

„The cheroubikon and *Tou deipnou* were introduced under Justin II in 573–74 (Cedrenus 1838: 1:685.3–4), perhaps replacing earlier psalmody (Ps 23 with alleluia)“; Taft 1975: 68–69, 71, където е по-предпазлив „However, there are reasons for doubting that it goes back as far as 573–4, when we already find the Cherubicon in the liturgy of the Great Church“; Taft 2008: 39. За паралелът земя/небе в литургията вж. Taft 1975: 53–143.

²² Goar 1730: 61; Brightman 1896: 385. Вж. също Wulff 1894: 20, n. 37; Pallas 1971: 59, 60 n. 26 (Херувимска песен: „τὰ πολυόμματα Χερουβὶμ καὶ ἑξαπτέρυγα Σεραφίμ“); Peers 2001: 47–48.

²³ Pallas 1971: 60 посочва, че не толкова Библията, колкото литургията е източник, тъй като първата е по-малко достъпна за хората, а литургичните текстове се знаели наизуст. Вж. също Peers 2001: 48.

²⁴ Ihm 1960: 42–51. Впрочем херувимите, както и серафимите се поставят на пандантивите в християнските храмове, за да подкрепят визуално образа на кръста или на Христос Пантократор в купола (напр. мозайки в „Света София“, Константинопол); те също пазят портите на Рая (напр. иконата Октатейх [Ген. 3:24] или в сцени – „Страшния съд“).

²⁵ Mango 1962: 34. Мозайката представя серафими от Исаия, тетраморси, четирикрили херувими, колела и пламъци от Йезекиил или да „я наречем по-скоро Старозаветна теофания, отколкото видение на Исаия или Йезекиил, макар да е ясно, че някои изображения на тези две видения в частност не следват ясно библейския текст“.

²⁶ В проповед, изнесена в църквата, построена от Стилиан Заутца, император Лъв VI Мъдри описва подобна композиция. За това вж. Mango 1972: 203–204.

²⁷ Дело на Корнелий Лоос, посетил Константинопол през 1710 г., тя представя Старозаветна сцена, Видение на Господ на трон от пророк Исаия в източната секция на централната част на южната галерия. Mango 1962: 31; <https://www.pallasweb.com/p/southgallery2.jpg> посетен 20.01.2021 г.

²⁸ Mango 1962: 29–35, фиг. 22–27. Фрагменти от мозайка с Йезекиил, първоначално вероятно в двойка с Исаия, са запазени в помещението над югозападния вестибюл на „Св. София“. За това вж. Cormack, Hawkins 1977: 228, фиг. 38. Мозайката е твърде повредена, за да позволи по-точно уточнение.

Всичко това може да ни наведе към мисълта, че в контурните очертания на графита с двойките гребени, отляво и отдясно, следва да видим не крила, а глави на свещените животни, макар и насочени надолу и обърнати към тялото на фигурата. За три пъти поставените двоен и троен гребен може да се предположи, че отразяват многото видове огън, съпровождащи свещените животни – според Йезекиил²⁹. Нека забележим също, че левият крак на фигурата има островърх завършек в долния си край, т.е. той е покрит с крило. Десният крак пък има завършек, който може да се определи най-общо като копито (прасец на теле!). С други думи авторът държи да подчертае своите познания върху свещените животни. По тази причина, макар и да съвпада по принцип със създавания, имащи четири лица и крака от видението на Йезекиил, в графита е показано само едно крило (или по-право неговото предназначение – да скрива краката, които са смятани за „нечисти“ и не бива да се показват пред Бог, споменати също в Исаия и Откровение Йоаново) и ръце.

Може би рисунката ни насочва към синтетизъм между описанията в Исаия, 6, Йезекиил, 1 и Откровение на Йоан, 4. В последното *свещените животни* са приравнени към серафимите, защото имат шест крила³⁰, докато в Йезекиил *свещените животни* са с четири крила³¹. Освен това свещените животни от Откровение хвалят Бога Отец, казвайки три пъти „Свят, свят, свят“³², точно като серафимите от Исаия³³. В същото време те са синоними по своите лица на *свещените животни* от Йезекиил – на Лъв, на Теле/Вол, на Човек и на Орел³⁴.

²⁹ Йезекиил, 1:13–14 (Novum Testamentum Graece: <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/septuagint-lxx/read-the-bible-text/bibel/text/lesen/stelle/26/10001/19999/ch/2c005a83e465fcb8646111d33d9fd61/> посетен 20.1.2021 г.).

³⁰ Йоан, 4:8 (Novum Testamentum Graece: <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/novum-testamentum-graece-na-28/read-the-bible-text/bibel/text/lesen/stelle/76/40001/49999/ch/0a9f555466f7bca6e384f149acc7254c/> посетен 20.1.2021 г.).

³¹ Йезекиил, 1:6 (Novum Testamentum Graece: <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/septuagint-lxx/read-the-bible-text/bibel/text/lesen/stelle/26/10001/19999/ch/2c005a83e465fcb8646111d33d9fd61/> посетен 20.1.2021 г.).

³² Йоан, 4:11 (Novum Testamentum Graece: <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/novum-testamentum-graece-na-28/read-the-bible-text/bibel/text/lesen/stelle/76/40001/49999/ch/0a9f555466f7bca6e384f149acc7254c/> посетен 20.2.2021 г.).

³³ Исаия, 6:3 (Novum Testamentum Graece: <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/septuagint-lxx/read-the-bible-text/bibel/text/lesen/stelle/23/60001/69999/ch/9ef33d2a487457572fb7542c6251c6b7/> посетен 20.2.2021 г.).

³⁴ Йезекиил, 1:10 (Novum Testamentum Graece: <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/septuagint-lxx/read-the-bible-text/bibel/text/lesen/stelle/26/10001/19999/ch/2c005a83e465fcb8646111d33d9fd61/> посетен 20.1.2021 г.).

В светлината на казаното до тук мисля, че би могло да се предположи следното: авторът рисува графита според своите разбирания на Стария завет и по-специално на Видение на пророк Йезекиил и Откровение Йоаново. Той представя три животински глави с очи и паст, както и една човешка в центъра. Те, заедно с краката (левия покрит с крило, десния с копито), представят фигурата на тетраморф.

Следователно всичко това ни кара в графита да се види израз на композитно представяне на видения за херувим-тетраморф и свещено животно, произлизащо от Исаия, Йезекиил и Откровение³⁵. Анонимният автор на рисунката е отразил своето разбиране, иконографски различно от традиционното изобразяване за тези висши небесни същества в един „събран“ образ³⁶. Въз основа на иконографията ми се струва, че едва ли монументалните образи в „Св. София“ са били формален източник за рисунката, но по-скоро вдъхновението идва от литургичните описания и коментарите на Стария и Новия завет.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Графова, М. 2012: Иконография сил небесных в раннехристианском и раннесредневековом искусстве. – В: *Вестник московского университета*, сер. 8, история. № 2, (2012), 148–167.
- Евдокимова, А. 2010: *Греческие граффити Софии Константинопольской: к вопросу об истории изучения, Историография источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин Материалы XXII Международной научной конференции Москва, 28–30 января 2010 г.*, Москва 2010, 201–205.
- Савова, Кр. 2018: Модата според един графит на жена от храма „Св. София“ в Константинопол. – В: *онлайн Списание за текстил, облекло, кожи и технологии*, № 5 (2018), 134–136.
- Свети Јефрем Сиријски 2016: Свети Јефрем Сиријски, *Господ говори: Тумачење Јеванђеља и Старог Завета*, „Очев дом“, Београд 2016.

³⁵ Въпреки че се чете Откровението на Йоан, не е прието за канонично до XIV в. и не оставя отпечатък във Византийската литургия. Неговото влияние е периферно, както географски (Египет, където Откровението е прието за канонично и Кападокия, от където са двама бивши коментатори на Откровението), така и по съдържание. За това Irmscher, Cutler, Kazhdan 1991: 131.

³⁶ За такъв образ вж. Iacobini 2000: 158 (table), наречен „tetramorfo sintetico“ – „синтетичен тетраморф“, „събран“ от елементи в пророческите видения, преди всичко – Йезекиил, възможно отчасти – Исаия (не Откровение).

- Тафт, Р., Фаруджа, Е. 1992: *Теология на литургията и теология на символа*, „Издателство на НБУ“ София и „Папски институт за Изтока“, Рим, 1992.
- Томов, Т. 2013: Един патриаршески графит от храма „Св. София“ в Константинопол. – В: Николов, Г., Николов, А. (ред.) 2013: *Средновековният българин и „другите“*. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Петър Ангелов, универ. издателство „Св. Кл. Охридски“, София, 2013, 227–233.
- Томов, Т. 2013а: Игра на „дама“ в храма „Св. София“, Константинопол. – В: Николов, Г., Николов, А. (ред.) 2013: *Българско средновековие: общество, власт, история*. Сборник в чест на проф. д-р Миляна Каймакова, универ. издателство „Св. Кл. Охридски“, София, 437–452.
- Томов, Т. 2017: Един графит-рисунок на благославяща десница от „Св. София“, Константинопол. – В: *Сборник в чест на XX години програми по египтология в Нов български университет*, ИК „Изток-Запад“, София, 2017, 90–103.
- Томов, Т. 2017а: Един графит-рисунок на лестница от „Св. София“, Константинопол – в: *Стоп кадр-юбилеен сборник в чест на проф. Людмил Христов*, Издателство на НБУ, София, 2017, 106–113.
- Томов, Т. 2021: Два орнитоморфни графита от храма „Св. София“, Константинопол. – В: *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет*, (под печат).
- Αντωνιάδου, Ε. 1908: "Εκφρασις τῆς ἀγίας Σοφίας", vol. II, Αθήναι 1908.
- Biblia Sacra Vulgata 2007: *Biblia Sacra Vulgata. Editio quinta*, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 2007: <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/biblia-sacra-vulgata/read-the-bible-text/bibel/text/lesen/stelle/23/60001/69999/ch/9ef33d2a487457572fb7542c6251c6b7/> посетен 1.05.2018 г.
- Brightman, F. 1896: *Liturgies Eastern and Western, I, Eastern liturgies*. „Clarendon Press“, Oxford, 1896.
- Cedrenus 1838: Georgius Cedrenus Compendium Historiarum Liber Prior, (ed.) Immanuel Bekker, vol. I, „Weber“, Bonn, 1838.
- Cormack, R. and Hawkins, E. 1977: The Mosaics of St Sophia at Istanbul: The Rooms above the Southwest Vestibule and Ramp – in: *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 31, (1977), 175–251.
- Didymi Alexandrini 1863: Didymi Alexandrini, De trinitate – in: *Patrologia Graeca*, vol. 39, (ed.) J. -P. Migne, Paris, 1863, cols. 269–992.
- Dionisii 1857: S. Dionisii Areopagitae, De Coelesti hierarchia – in: *Patrologia Graeca*, vol. 3, (ed.) J. -P. Migne, Paris, 1857, cols. 119–369.
- Goar, J. 1730: *Εὐχολόγιον sive Rituale Graecorum complectens ritus et ordines Divinae Liturgiae, officiorum, sacramentorum, consecrationum, benedictionum, funerum, orationum &c. cuilibet persons, statui vel tempori congruos, juxta usum Orientalis Ecclesiae, cum selectis bibliothecae Regiae, Barberinae, Cryptae-Ferratse, Sancti Marci Florentini, Tillianae, Allatianae, Coresianse & aliis probatis MM. SS. & editis exemplaribus collatum*. Opera, J. Goar. Editio secunda. Venetiis, 1730.

- Gregorii Nysseni 1863: S. Gregorii Nysseni, Libri Contra Eunomium – in: *Patrologia Graeca*, vol. 45, (ed.) J. -P. Migne, Paris, 1863, cols. 243–1122.
- Iacobini, A. 2000: *Visioni dipinte. Immagini della contemplazione negli affreschi di Bāwīt, „Viella“*, Roma, 2000.
- Ihm, C. 1960: *Die Programme der christlichen Apsis – malerei vom vierten Jahrhundert bis zur Mitte des achten Jahrhunderts (Forschungen zu Kunstgeschichte und christlichen Archaologie 4)*, Wiesbaden 1960.
- Irmscher, I., Cutler, A., Kazhdan, A. 1991: Apocalypse – in: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, (ed.) Kazhdan, A., „Oxford University Press“, Oxford, 1991, vol. I, 131.
- Joannis Chrysostomi 1862: S.P.N. Joannis Chrysostomi, Interpretatio in Isaia prophetam, capita VIII – in: *Patrologia Graeca*, vol. 56, (ed.) J. -P. Migne, Paris, 1862, cols. 11–93.
- Kalavrezou-Maxeiner, I. Obolensky, D. 1981: A Church Slavonic graffito in Hagia Sophia in Constantinople – in: *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 5/1, (1981), 5–11.
- Kahdan, A., Ševčenko, N. P. 1991: Seraphim – in: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, (ed.) Kazhdan, A., „Oxford University Press“, Oxford, 1991, vol. III, 1870.
- Kahdan, A., Ševčenko, N. P. 1991: Cherubim – in: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, (ed.) Kazhdan, A., „Oxford University Press“, Oxford, 1991, vol. I, 419–420.
- Mango, C. 1962: *Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul*, Dumbarton Oaks Studies, VIII, Washington, D. C.
- Mango, C. 1972: *The Art of the Byzantine Empire 312–1453. Sources and Documents in the History of Art*, „Englewood Cliffs“, New Jersey, 1972.
- Novum Testamentum Graece = Nestle, E., Nestle, E., Aland, B.: *The Novum Testamentum Graece*, the 28th revised edition, 2012: <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/novum-testamentum-graece-na-28/read-the-bible-text/> .посетен 23.02.2021 г.
- Ousterhout, R. 2010: New Temples and New Solomons: The Rhetoric of Byzantine Architecture – in: *The Old Testament in Byzantium*, Magdalino, P. et Nelson, R., Washington D.C. 2010.
- Pallas, D. 1971: Eine Differenzierung unter den himmlischen Ordnung (ikonographische Analyse) – in: *Byzantinische Zeitschrift*, vol. 64, (1971), 55–60.
- Pallas, D. 1978: Himmelsmächte, Erzengel und Engel – in: Wessel, K., Restle, M. (eds.). *Reallexikon zur Byzantinischen Kunstgeschichte*, Bd. 3. „Anton Hiersemann“, Stuttgart, 1978, 56–78.
- Papaconstantinou, A. 2020: The sound of a thousand tongues: visitors to Constantinople from the eastern provinces in the sixth century – in: *YILLIK: Annual of Istanbul Studies*, vol. 2, (2020), 179–183.
- Παπαμαστοράκης, Τ. 2001: *Ο διάκοσμος του τρούλλου των ναών της Παλαιολόγειας περιόδου στη Βαλκανική και την Κύπρο*, „Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία“, Αθήναις, 2001.
- Peers, G. 2001: *Subtle Bodies. Representing Angels in Byzantium*, „University of California Press“, Berkley, 2001.
- Schneider, A. 1949: Die Kuppelmosaiken der Hagia Sophia zu Konstantinopel – in: *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, I Philologisch-Historische Klasse*, vol. 13, (1949), 345–355.

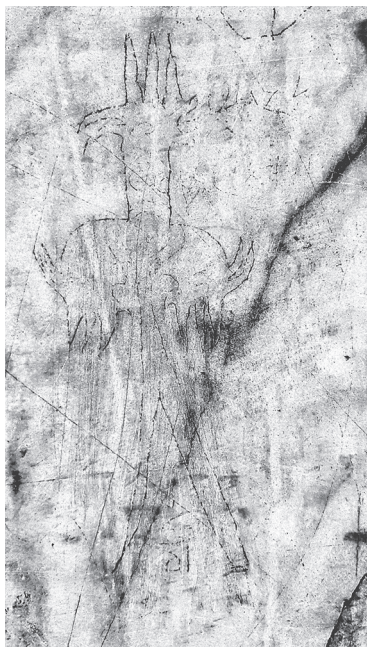
- Septuaginta 2006: *Septuaginta. Idest Vetus Testamentum Graece iuxta LXX interpretes*. Rahlfs, A. (ed.). Editio nona. Vol. 2. *Libri poetici et prophetici*. 2nd revised edition, Hanhart, R. (ed.), Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 2006: <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/septuagint-lxx/read-the-bible-text/bibel/text/lesen/stelle/23/60001/69999/ch/9ef33d2a487457572fb7542c6251c6b7/> прочетен 19.01.2021 г.
- Savova, Ch., Thomov, Th. 2018: Two Graffiti Drawings in the Church of Hagia Sophia, Constantinople – in: *Bulgaria Mediaevalis* (in memoriam Paul Canart), 9, (2018), 27–53.
- Savova, Ch., Thomov, Th. 2019: A woman's graffito drawing from Hagia Sophia, Constantinople – in: *Зборник радова византолошког института*, vol. 56, (2020), 233–241.
- Schönberger, A. 1952: Cherub – in: *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*. (ed.) Shmitt, O., Bd. 3, „Druckenmüller“, Stuttgart, 1952, 428–433.
- Taft, R. 1975: *The Great Entrance. History of the Transfer of Gifts and other Preanaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrysostom*. (Orientalia Cristiana Analecta № 200), „PIO“, Rome, 1975.
- Taft, R. 1991: Cheroubikon – in: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, (ed.) Kazhdan, A., „Oxford University Press“, Oxford, 1991, vol. I, 418.
- Taft, R. 1991a: Great Entrance – in: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, (ed.) Kazhdan, A., „Oxford University Press“, Oxford, 1991, vol. II, 868.
- Taft, R. 2008: *Liturgy Model of Prayer-Icon of Life. An Orthodox-Catholic Liturgical Retreat*, „Eastern Christian Publications“, Fairfax, 2008.
- Thomov, Th. 2014: Four Scandinavian ship graffiti from Hagia Sophia – in: *Byzantine and Modern Greek Studies*, vol. 38/2, (2014), 168–184.
- Thomov, Th. 2015: Maritime ex-voto graffito from the Church of Hagia Sophia, Constantinople – in: *Byzantinoslavica*, vol. 73/1–2, (2015), 57–74.
- Thomov, Th. 2019: A Dragon Slayer Graffito Drawing in Hagia Sophia, Constantinople (modern Istanbul) – in: *Byzantinoslavica*, vol. 77/1–2, (2019), 289–301.
- Thomov, Th. 2019a: Mark the Monk From Thebes and His Graffito of a Cross at Hagia Sophia, Constantinople- in: *Etudes Balkaniques*, vol. 55/2, (2019), 334–351.
- Thomov, Th. 2021: Samonas the Charioteer: a graffito drawing of victorious charioteer, *Bulgaria Mediaevalis* 10 (под печат).
- Toth, I., Xenaki, M., Rhoby, A. 2020: Graffiti in St. Sophia – in: *Materials for the Study of Late Antique and Medieval Greek and Latin Inscriptions in Istanbul. A Revised and Expanded Booklet the Summer Programme*, (ed.) Ida Toth and Andreas Rhoby, Oxford, Vienna, 2020, 217–225.
- Werner, M. 1984–1986: On the Origin of Zooanthropomorphic Evangelist Symbols: The Early Christian Background – in: *Studies in Iconography*, vol. 10, 1–35.
- Wulf, O. 1894: *Cherubim, Throne und Seraphim*, Altenberg, 1894.

A GRAFFITO-DRAWING OF A 'LIVING CREATURE' IN HAGIA SOPHIA, CONSTANTINOPLE

THOMAS THOMOV

ABSTRACT

This paper sheds light on the graffito-drawing from Hagia Sophia. The graffito-drawing is located on the short wall on the left side of the false marble gate in the western bay of the southern gallery. According to the author in this graffito-drawing one can see an expression of a composite representation of a cherub-tetramorph and a sacred animal based on the Visions of the Prophets Isaiah and Ezekiel, as well as the Revelation of John. He draw three animal heads with eyes and a mouth, as well as a human head in the center. And when he adds to them a legs (left covered with a wing, right covered with a hoof), the drawing represent the figure of a tetramorph. The anonymous author of the drawing has reflected his own understanding, iconographically different from the traditional depiction, of these higher celestial beings in one 'collected' image. Based on the iconography, it seems to me that not so the monumental images in Hagia Sophia were a formal source for the drawing, but rather the inspiration came from the liturgical descriptions and commentaries of the Old and New Testaments.

Ил. 1.

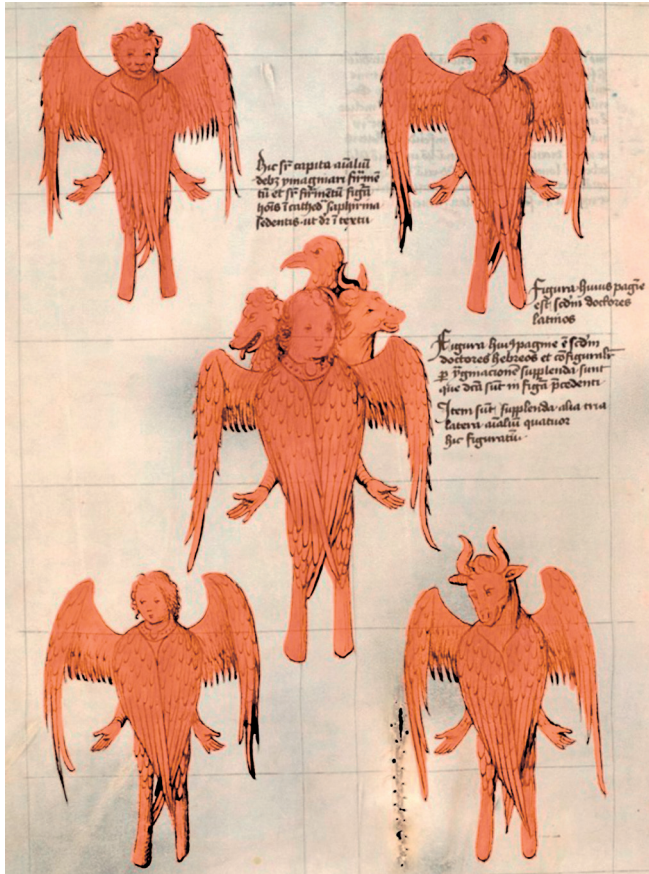
Фиг. 1.
Прерисовка на графита
от „Св. София“.

Ил. 2. Nikolaus de Lyra Postilla in Vetus Testamentum – Vatikan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 108, fol. 21v (1332). http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bav_pal_lat_108/0046/image посетен 01.03.2021 г.

Ил. 3. Nikolaus de Lyra Postilla in Vetus Testamentum – Vatikan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 108, fol. 22r (1332). http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bav_pal_lat_108/0047/image посетен 01.03.2021 г.

Ил. 4. Nicolaus de Lyra,
 Postillae in Prophetas, Utrecht, 1423–1425. Hs. 252;
 Utrecht University Library, The Netherlands:
 Images of medieval manuscripts in the
 collection of Utrecht University Library, fol.
 262v. [http://objects.library.uu.nl/reader/
 index.php?obj=1874-26261&lan=en#page//
 11/52/83/115283292200038507888875427145320651957.jpg/mode/1up](http://objects.library.uu.nl/reader/index.php?obj=1874-26261&lan=en#page//11/52/83/115283292200038507888875427145320651957.jpg/mode/1up)
 посетен 01.03.2021 г.